

ПРИКМЕТНИКИ НА ПОЗНАЧЕННЯ ЯКОСТЕЙ ХАРАКТЕРУ ТА ПОВЕДІНКИ ЛЮДИНИ У НАДБУЗЬКО-ПОЛІСЬКИХ ГОВІРКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті проаналізовано семантико-словотвірну систему прикметників на позначення якостей характеру та поведінки людини у надбужько-поліських говірках української мови. Для дослідження використано діалектні лексеми, зафіксовані у словниках, а також польові записи автора.

Ключові слова: надбужько-поліські говірки, підляські говірки, лексичний склад говірки, діалектні лексеми, прикметники.

Поліський діалектний континуум викликає неослабний науковий інтерес як з боку загальної характеристики поліського мовного простору, так і окремих його ареалів. І хоч загалом поліські говірки в науковому світі представлені широко, однак деякі ареали ще описані недостатньо. До таких можна віднести надбужько-поліські (за класифікацією Ф.Т.Жилка [1, 27] та С.П.Бевзенка [2, 203]) чи підляські говірки, поширені в басейні Західного Бугу до річки Нарев [2, 203].

Слід зауважити, що надбужько-поліські говірки не були поза увагою дослідників. Ще К.П.Михальчук у праці „Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины” [3, 493-496] чітко окреслив їхню територію та описав основні фонетико-морфологічні риси. Сучасний польський дослідник підляських говірок М.Лесів зауважує, що це був „перший такий детальний опис підляської мовної території, важливий та актуальний донині не тільки як історичний документ з другої половини ХІХ ст., але й як основа для дальших досліджень підляських говірок там, де вони ще залишилися живою мовою місцевого населення”. [4, 138]

У 1872 році у львівській газеті „Правда” українською мовою був опублікований нарис І.Нечуя-Левицького „Мандрівка на українське Підлясся”¹, у якому він наводить діалектні особливості цього краю, вболіває над полонізацією мови та звичаїв його, пробує визначити й описати етнічну приналежність підляшуків [4, 140].

П.Житецький у праці „Очерк звуковой истории малорусского наречия” (1876) теж значну увагу приділяє українським підляським говіркам, які він вважає архаїчними [5, 273-276]. Про Підляшшя відомі також праці з фольклору, етнографії, антропології, у яких подані лише окремі мовні факти з говірок цієї мовної території [4, 133-152]. Найповнішу характеристику звукової та граматичної системи подано у монографії В.Шимановського „Звуковыя и формальныя особенности народных говоров Холмской Руси: обзор с приложением образцов народных говоров” (Варшава, 1897). І.Зілінський у праці „Проба упорядкування українських говорів” (1913) подає лише загальні зауваги про те, що „тільки в північноукраїнських говорах на Поліссю і Підляшші і то майже виключно в наголошених складах” існують дифтонги [6, 343].

Підляські говірки з правого берега Західного Бугу, які в сучасній діалектологічній науці відомі як надбужько-поліські, теж були в полі зору українських діалектологів, однак детального монографічного опису їх ще немає. На сьогодні першою найповнішою лексикографічною працею, присвяченою цим говіркам, є „Матеріали до словника західнополіських говірок” М.М.Корзонюка [7, 62-267]. У них представлена лексика і фразеологія, записана автором у 50-70-их роках ХХ століття у 52 населених пунктах Володимир-Волинського та Іваничівського районів Волинської області, тобто у південному регіоні Волинського Надбужжя. Ця праця, як зазначає П.Ю.Гриценко, „дає відносно повне уявлення про склад і семантичну структуру лексики західнополіських говірок, а також частково і про їх фонетичні, акцентуаційні та граматичні особливості” [7, 62].

¹ І.Нечуй-Левицький у 1867—1872 рр. працював учителем у 4-класній жіночій гімназії в губернському місті Сідлець.

Праці з сучасної української діалектної лексикології присвячені переважно дослідженню лексики конкретно-предметного значення, представлені іменниками різних тематичних розрядів та їх лексико-семантичних груп. Лексика на позначення абстрактних понять характеризуючого та оцінного значення значно рідше буває об'єктом вивчення, хоч для осмислення структури і системних зв'язків лексичного складу окремої говірки чи більшого діалектного масиву необхідність її дослідження є очевидною.

У статті зроблена спроба на конкретному матеріалі, дібраному з названої лексикографічної праці М.М.Корзонюка та з власних записів автора у селах Радовичі, Риковичі, Ощів, Павлівка, Щинютин, Соснина Іваничівського району Волинської області, виявити особливості лексико-словотвірної мікросистеми слів-ад'єктивів, які характеризують внутрішній стан когось (рідше чогось) та виражають поведінку людей чи істот.²

Лише з „Матеріалів” М.М.Корзонюка було виписано 76 прикметників, що позначають риси характеру та поведінку людей (рідше тварин). До того ж залучено 18 прикметників, зафіксованих у названих селах автором особисто. У цій групі прикметників на семантичній основі можна виділити кілька підгруп. Кількісно найбільшою є підгрупа прикметників, які позначають негативні риси характеру, дають зневажливу, іронічну чи образливу характеристику або оцінку людині (рідше тварині). До таких прикметників належать: *бамбулуватий*, зневажл., те саме, що *байдá* (70)³, зневажл. ‘неповоротка, незграбна людина’ (69); *бу́шний* ‘неспокійний, норовистий’ (79); *віла́бний*, ірон. ‘преподобний’ (86); *галайкуватий* зневажл. (94); прикметник, утворений від іменника *галáй*, що означає ‘телепень’; *гиплюватий* ‘схильний до підлоти’ (97); *дускуч/естий* ‘пронозливий, меткий’ (113); *жéрний* ‘зажерлвий’ (про тварин). *О, як то жéрна курóва: вунá б з'їла за двох, якбé дав.* (115); *зацєнтний*, рідко. ‘затятий, упертий’ (124); *кéлавий* ‘той, хто хворий на грижу’ (137); *кулуватий* зневажл.; прикметник, утворений від іменника *кулува́й*, зневажл. ‘дурень’ (147); *лимахуватий*, прикметник, утворений від іменника *лима́ха*, ірон. ‘нерішуча людина’ (154); *ліда́ций* 1. Ледачий. 2. Поганий: *Ни будь до́ брим, бо злэжуть, ни будь ліда́цим, бо приплюють.* 3. Хворий: *Кóндрасив Трухém такéй вже ліда́ций зрубéвся, що ни пузнáла м їго* (155); *напуверéтливий*, рідко ‘запальний, сердитий’ (170); *низду́лугий* ‘безсилий’ (173); *нимóвний* ‘маломовний, неговіркий’ (173); *нинатл/іний* ‘ненаситний’ (про тварин і зневажливо про людину) (174); *нипулю́цький* ‘не такий, як треба’: *Якéсь в ма́не пирі'г нипулю́цький пулучéвся* (174); *нипуспу́лєтий* ‘неспокійний, неврівноважений’ (174); *ниру́чий* ‘неохочий’: *Куму́сь пумугтé – то він ниру́чий* (174); *па́кусливий* ‘заздрісний’ (177); *прагну́ций* ‘зажерливий’ (про тварин, зневажливо про людину) (189); *прумитнéй* 1. ‘жвавий, меткий’; 2. зневажл. ‘пронирливий’ (193); *прутэ́вний* 1. ‘огидний’ 2. ‘вибагливий’: *Як той мій хлупчэско прутэ́вний – чугó-нибúдь їсте ни бúде* (194); *хéрний*, прикметник, утворений від іменника *хéра* (*х/іра* – хвороба), ірон. ‘хворий, недужий’ (249); *шкудлэ́вий* ‘який шкодує комусь щось дати; неохоче ділиться з іншими; жадібний’ (261).

В іншу підгрупу можна виділити прикметники, які виражають внутрішні особливості психічного чи фізичного стану людини (тварини) через зовнішній вияв, через відповідну поведінку. До цієї підгрупи належать такі прикметники: *балувэ́тий* ‘балуваний, розпещений’ (69); *вищикáнный*, рідко ‘хвалькуватий, задержуватий’ (86); *вприкрéнный* ‘надокучливий’ (88); *вста́клий*, рідко ‘скажений’ (про собак, а про людину зневажливо) (144); *кузінуватий*, зневажл., прикметник, утворений від іменника *куз/ен* 1. самець; цап; 2. перен., зневажл. ‘задержувата, запальна людина’ (145); *ма/ючий*, ірон. ‘той, хто пишається своїм достатком’ (161); *мурдумэ́сий*, зневажл. ‘грубий, невихований’ (165); *нагітэ́чений* ‘насуплений, розгніваний’ (167); *нивст/ійний* ‘необережний’ (172); *панськувэ́тий*, ірон. ‘гонористий’; ‘з амбіцією як у пана’ (178); *пащикуватий*, зневажл. ‘грубий, невихований’ (181); *пи́цáний*

² Стаття автора про зовнішні риси „Лексико-словотвірна структура прикметників на позначення зовнішніх рис людини у надбужко-поліських говірках” опублікована у збірнику „Західнополіський діалект у загальноукраїнському та всеслов'янському контекстах”. – Вип. 4. – Луцьк: Вежа, 2007. – с. 121-128.

³ У дужках подано сторінки за „Матеріалами до словника західнополіських говірок” М.Корзонюка.

‘пещений, розбещений’ (185); *прупаду́щий*, зневажл. ‘той, хто морально опустився’ (193); *пудухва́лий* ‘хвалькуватий’ (198); *схво́станий*, ірон. ‘той, хто потерпів невдачу’: *Похуде́в, пошукáв дубра́ і схво́станий назáд вирну́вся.* (233); *фанаба́рний*; прикметник утворений від іменника *фанаба́рія*; рідко ‘чванькуватість’ (247); *цва́ний*, рідко ‘гордовитий, чванливий’ (252); *чваньбе́стий* ‘те саме, що *фанаба́рний*’ (255); *чудна́цький* ‘дивний, чудернацький’ (257); *шк/ідливий* ‘той, що робить шкоду’ (про тварин) (261); *ядушливий* ‘той, що має важкий кашель’ (267).

За кількісним показником лексичних одиниць група прикметників на позначення позитивної характеристики виявилася значно меншою у порівнянні з попередніми. До таких прикметників належать: *виле́чний* ‘поважний, шановний’ (84); *гурупа́шней*. Походження цього прикметника автор „Матеріалів” пов’язує з іменником *гурупа́ха* ‘дбайлива, старанна людина’ (105); *де́куваний*, рідко ‘якому дякували’ (112); *дубильто́вий* ‘висококваліфікований’ (про будь-якого спеціаліста) (112). У „Матеріалах” зазначено, що цей прикметник утворено від *дубильт* ‘висока ціна на якийсь продукт, товар’: *Як ни купи́ш кожуха́ літом, то зимо́ю запла́тиш дубильт.* (112) У польській мові, з якої, очевидно, і відбулося запозичення, *dubeltowy* означає ‘подвійний’; *дупаде́стий* ‘настирливий, беручий до роботи’ (113); *дурле́вий* ‘жартівливий, дотепний’ (113); *же́луватий* 1. ‘В якому багато міцних волокон’ (про коренеплід буряка); 2. перен. ‘меткий, спритний’ (114–115); *зме́сьній* ‘дотепний, кмітливий’ (130); *істувне́й* ‘який має добрий апетит’ (132); *кунта́тней*, рідко ‘задоволений’: *Я вже́ й тем кунта́тней, що він ду ма́не за́їхав!* (148); *льо́ткий* ‘жвавий’: *Хоч він мале́й, але́ льо́ткий як за́їць.* (158); *прумитне́й* 1. ‘жвавий, меткий’ 2. зневажл. ‘пронирливий’ (193); *пупиндле́вий* ‘поспішливий, прудкий, жвавий’ (201); *пучо́тний* ‘шановний, поважний’ (204); *смика́листий* ‘кмітливий, розторопний’ (223); *тирпі́чкeй* ‘терпеливий’ (238); *тирпа́нний*, заст. ‘те саме, що *тирпі́чкeй*’ (238); *имагле́стий* 1. ‘гнучкий, замашний’ (про пужално, лозину); 2. перен. ‘високий, стрункий’ (про молодого хлопця) (261); *име́ткий*, рідко ‘жвавий, спритний’ (262).

Переважає більшість лексем атрибутивної семантики у надбузько-поліських говірках являють собою складну єдність різних структурно-семантичних компонентів, максимальну кількість яких і функціонування можна виявити лише у широкому контексті. Разом з тим діалектні ад’єктиви відповідно до суб’єкта та ситуації, в якій він перебуває, чи відповідно до його статичної ознаки, здатні давати йому точну і нерідко оцінно-експресивну характеристику. Це призводить до того, що значення структура прикметника стає абстрактно-емоційною і семантично-дифузною. Внаслідок такої семантичної динаміки прикметник втрачає своє реальне лексичне значення, піддається конотації і дає не реальну, а експресивну характеристику особі чи предмету. У надбузько-поліських говірках такі прикметники, як *дурле́вий* ‘жартівливий, дотепний’, *ма/ючий* ‘той, хто пишається своїм достатком’; *панськуве́тий* ірон. ‘гонористий’; *мудруле́сий*, зневажл. ‘грубий, невихований’; *нипул/юцький* ‘не такий, як потрібно’; *дускуч/естий* ‘пронозливий, меткий’; *нарва́ний*, перех., рідко ‘запальний, сердитий’ та інші виступають семантико-стилістичними експресивними синонімами до прикметників з нейтральним значенням, але виражають не реальну якість особи чи предмета, а найвищу, частіше негативну, міру вияву якості чи властивості. Це й становить основний семантичний зміст таких прикметників незалежно від реального лексичного значення коренів нейтральних слів-синонімів.

Загальновідомо, що усному розмовному мовленню властивий вищий ступінь експресивності, ніж писемній формі його [8, 38]. Експресія усного діалектного мовлення формує особливий склад лексики, у якій емоційно-експресивний заряд переважає над реальним логічним змістом. У надбузько-поліських говірках зафіксовано багато прикметників, які виражають експресію у характеристиках внутрішнього стану людини (рідше тварини) чи її поведінки. Цей фонд лексики характерний тим, що в ньому через експресію розмита чіткість семантичних меж. У такий фонд можуть потрапляти слова, що згодом, переосмислюючись, набувають нового значення чи піддаються оцінній, емотивній

інтенсивно-параметричній чи іншій конотації. У „Матеріалах” майже після кожного з таких прикметників подано ремарку (ірон., зневажл.), а до окремих наведені контексти, у яких експресивність значення конкретизується: *вскóблий*, зневажл. ‘миршавий’: *Дóбрый, як цу́цик всóкблий* ; *вулува́тий*, зневажл. ‘неповороткий, незграбний’; *кунóзавий*, ірон. ‘миршавий, непоказний’: *На́що бу́ло порося’ кунóзавиє купувáте?*; *скі́мливей*, ірон. ‘той, що часто плаче чи збирається плакати’; *схво́станий*, ірон. ‘той, хто потерпів невдачу’: *Похудéв, пошукáв дубра́ і схво́станий наза́д вирну́вся*. Такого типу прикметники призначені для емоційної, неофіційної, невимушеної характеристики психічного чи фізичного стану людини або її поведінки [9, 347]. Основна функція прикметників експресивної конотації – кваліфікувати, оцінювати, характеризувати особу (рідше предмет) з позиції мовця. Подібні прикметники, як у надбузько-поліських, так і в інших говірках, мають переважно пейоративну семантику [10, 21], тобто дають зневажливу, недобррозичливу, іронічну оцінку. Значно рідше вони виражають меліоративне, тобто позитивне значення.

Прикметники з тією чи іншою конотацією на позначення характеру, психічного або фізичного стану чи поведінки людини у надбузько-поліських говірках утворюються переважно афіксальним способом, зокрема суфіксами, що властиво й іншим говіркам та українській літературній мові [11, 269]. Найчастіше вони утворюються за допомогою таких суфіксів: *-уват(ий)*, *-юват(ий)*, *-увет(ий)*, які надають прикметникам значення неповноти вияву ознаки або подібності: *бамбу́луватий*, *галайкува́тий*, *же́луватий*, *ку́луватий*, *лимахува́тий*, *кузінува́тий*, *паньськуве́тий*, *паццекува́тий*, *циганкува́тий*, *шпилюватий*; *-ист(ий)*, *-ест(ий)*, *-ест(ий)*, які утворюють прикметники з високим ступенем вияву ознаки: *смика́листий*, *дупаде́стий*, *дускуче́стий*, *чваньбе́стий*; *-ав(ий)*, *-ев(ий)*, *-лив(ий)*, *-ов(ий)* утворюють прикметники, що характеризують внутрішній стан людей: *ке́лавий*, *гумплéвий*, *дурлéвий*, *напуверéтливий*, *па́кусливий*, *пупендлéвий*, *шк/ідливий*, *ядушливий*, *дубильто́вий*; *-н(ий)* утворює прикметники зі значенням позитивних чи негативних рис характеру: *бу́шний*, *віла́бний*, *гурупáшний*, *де́куваний*, *вилéчний*, *змéський*, *кунта́тний*, *нарва́ний*, *нимóвний*, *нинатл/іний*, *пучо́тний*, *нивстр/іийний*, *прумитне́й*, *фанаба́рний*, *цва́ний*; *-анн(ий)*, *-енн(ий)* – на позначення дуже високої міри ознаки: *вищика́нний*, *тирпа́нний*, *прикрéнний*; *-к(ий)*: *льо́ткий*; *-уц(ий)*: *прагну́щий*.

Серед прикметників на позначення зовнішніх рис людини є немало композитів [12, 126-127], а для характеристики внутрішнього стану людини складних прикметників у надбузько-поліських говірках не зафіксовано.

Фактичний матеріал засвідчує, що серед прикметників, здатних виражати експресію, є непоодинокі індивідуальні словотвори, як виділяють особу за особливостями її характеру, фізичного чи психічного стану або поведінки. Такі словотвори, переважно суб’єктивні, нерідко викликані позамовними факторами. Важливо наголосити на тому, що індивідуальні словотвори виникають у конкретній говірці і стосуються характеристики об’єктивно існуючих осіб (рідше тварин чи предметів). На основі їх можна простежити за словотвірними можливостями окремої говірки чи ширшого діалектного масиву, виявити активні фактори спонтанного розвитку лексичної системи взагалі. Звичайно, в усному мовленні вибір мовних засобів відбувається спонтанно, залежно від ситуації. Вони фактично не піддаються редагуванню, на відміну від літературної мови, тому в говірці може бути більше разових, одиничних вживань того чи іншого слова, а також оказіональних виразів чи інших мовних фактів.

Для дослідження були використані не всі прикметники, зафіксовані в „Матеріалах” і в польових записах автора, а лише ті, що стосуються теми і завдання статті. Проаналізований фактичний матеріал дає підстави констатувати, що лексико-семантична і словотвірна структура прикметників, які характеризують психічний, фізичний стан людини та її поведінку, у надбузько-поліських говірках має чітко виражені територіальні особливості, відмінні від власне поліських та інших говірок. Але, як зазначає Ф. де Соссюр, „діалекти не

мають природних меж” [13, 252], тому не можна однозначно стверджувати, що в якихось інших говірках не можуть бути аналогічні чи подібні мовні утворення.

Активний вплив літературної мови на говірки, зокрема, й на надбузько-поліські, зумовлює появу нових слів, в тому числі й прикметників, які іноді або витісняють питомі говіркові лексеми, або змінюють семантичну структуру їх. Ці процеси теж вимагають детального вивчення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Жилко Ф.Т. Нариси з діалектології української мови. – 2-е видання. – К.: Радянська школа, 1966. – 307 с.
2. Бевзенко С.П. Українська діалектологія. – К.: Вища школа, 1980. – 246 с.
3. Михальчук К.П. Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский Край: Материалы и исследования, собранные д.чл. П.П.Чубинским. – Т. VII – Вып.2. – Ч.3 Малоруссы Юго-Западного Края. – Санкт-Петербург, 1877.
4. Лесів М. Дослідження підляських говірок перед Першою Світовою війною // Західнополіський діалект у загальноукраїнському та всеслов'янському контекстах. – Вип. 4 – Луцьк: Вежа, 2007. – с.133–153.
5. Житецький П. Очерк звуковой истории малорусского наречия. – К., 1876. – 380 с.
6. Зилинський І. Проба упорядкування українських говорів // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – Т. 117–118. – Львів, 1914.
7. Корзюк М.М. Матеріали до словника західнополіських говірок // Українська діалектна лексика / Збірник наукових праць. – К.: Наукова думка, 1987. – с.62–267.
8. Оссоветский И.А. Лексика современных русских народных говоров. – М.: Наука, 1982. – 198 с.
9. Бойко Н.І. Українська експресивна лексика: семантичний, лексикографічний і функціональний аспекти. – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2005. – 550 с.
10. Лескова В.В. Номінація рис людини в українських східнослов'янських говірках. – Луганськ: Альма-матер, 2004. – 193 с.
11. Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. – Ч. I – К.: Вища школа, 1972. – 402 с.
12. Козачук Г.О. Лексико-словотвірна структура прикметників на позначення зовнішніх рис людини у надбузько-поліських говірках // Західнополіський діалект у загальноукраїнському та всеслов'янському контекстах. – Вип.4. – Луцьк: Вежа, 2007. – с.121–128.
13. Де Соссюр Ф. Курс загальної лінгвістики. – К.: Основи. – 324 с.

Semantic-word-building system of adjectives for determination of character properties and human behavior in nadbuz'ko-pol'is'kykh (Western Buh basin and Polissya) dialects of Ukrainian language was analyzed. Dialect lexems, fixed in vocabularies and field notes of author, were used in researches.

Keywords: dialects of Western Polissya and Buh Polissya, lexical containment of dialect, dialect lexems, adjectives.